

տումները, թէ ռուս ժողովուրդի իդէալը և թէ մեր քաղաքականութեան մերձաւոր կարիքները մեզ դրդում են հրաժարուելու ազգային առանձնացումից և եսականութիւնից, կատարելու ազգային անձնութեան մի գործ: Հասկանալի է, որ այդ տեսակ գործ հնարաւոր է միայն Ռուսիայի կատարեալ օգեկան ազատութեան ժամանակ, երբ այնտեղ ազատ կը լինին միտքն ու կարծիքը: Մեր անյետաձգելի պահանջը, մեր ազգային գերագոյն կոչումը կատարելու էական գործնական պայմանը Ռուսիայի ոգեկան ազատութիւնն է, մի գործ, որ անհամեմատ աւելի կարեւոր է, քան ճորտերի քաղաքական ազատութիւնը, որ անցեալ թագաւորութեան մեծագոյն սխրանքն եղաւ: Ռուսիան ներկայումս հասել է ազգային հասունութեան և ժամանակ է նրա մօրի և հաւատի վրայից խնամակալութիւնը վերացնելու:

Ն. Աղբալեանց.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն)

Ինչ պէտք է լինի դպրոցը դաստիարակութեանը չխառնուելու դէպքում: Դպրոցը, ինչպէս վերին աստիճանը, այն դիտակցական գործունէութիւնն է, որ կրթողն ունենում է կրթուողների համար: Կրթողն ինչպէս պէտք է գործէ, որ չանցնէ կրթութեան, այսինքն ազատութեան սահմանը: Պատասխանում եմ, դպրոցը մի նպատակ պէտք է ունենայ, հաղորդել ծանօթութիւններ (instruction)

առանց բարոյական համոզումների, հաւատալիքի և բնաւորութեան շրջանը մտնել աշխատելու, դպրոցը մի նպատակ պէտք է ունենայ, այն է՝ գիտութիւնը և ոչ թէ այն ազդեցութեան հետեւանքները, որ գիտութիւնն ունենում է մարդկային անձնաւորութեան վրայ: Դպրոցը չպէտք է աշխատէ նախատեսել գիտութեան առաջ բերած հետեւանքները, այլ պէտք է աւանդէ գիտութիւնը կատարեալ ազատութիւն տալով նորա գործադրման համար: Դպրոցը չպէտք է որեւէ գիտութիւն կամ գիտութեան ամբողջ սխտեման անհրաժեշտ համարէ, այլ պէտք է աւանդէ այն ծանօթիւնները, որ ինքն ունի, և պէտք է սովորողներին իրաւունք տայ ընդունելու կամ չընդունելու իր աւանդած ծանօթութիւնները: Դպրոցի կազմակերպութիւնն ու ծրագիրը պէտք է հիմնուեն ոչ թէ տեսական հայեացքների, ոչ թէ այն համոզման վրայ, թէ այս, այս գիտութիւններն անհրաժեշտ են, այլ միայն հնարաւորութեան, այսինքն ուսուցիչների ծանօթութեան վրայ: Բացատրեմ օրինակով: Ես ցանկանում եմ ուսումնական հաստատութիւն հիմնել, ես իմ տեսական հայեացքների վերայ հիմնուած ծրագիր չեմ կազմում և այս ծրագրի հիմամբ ուսուցիչներ որոնում, այլ առաջարկ եմ անում գիտութիւն աւանդելու կոչում՝ զգուշ բոլոր մարդկանց, որ նոքա աւանդեն այնպիսի դասեր, կարգան այնպիսի դասախօսութիւններ, որ կարող են: Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ նախկին փորձը կ'առաջնորդէ մեզ այս դասերն ընարելիս, այսինքն կ'առաջնորդէ, որ էլ չաւանդենք այն առարկաները, որ սիրով չեն լսում, որ ռուս գիւղում սպաներէն, աստղաբաշխութիւն կամ աշխարհագրութիւն չաւանդենք, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ այս միւսնոյն գիւղում վաճառականը վիրաբուժական գործիքների կամ կրինոլի խանութ բաց չի անիլ: Մենք կարող ենք նախատեսել, թէ ինչ կը պահանջեն մեր առաջարկութիւնից, սակայն մեր վերջնական դատաւորը փորձը կըլինի միայն, և մենք իրաւունք չենք համարիլ ոչ մի այնպիսի խանութ բանալու, որտեղ կուպր ծախենք այն պայմանով

միայն, որ 10 դրուանքայ կարի հետ մի դրուանքայ տաք-
կոճ կամ պոմպայ էլ տունեն: Մենք հոգ չենք տանիլ
այն մասին, թէ սպառողներն ինչ բանի համար գործ կ'ա-
ծեն մեր ապրանքները. մենք հաւատում ենք, որ նոքա
գիտեն, թէ ինչ է հարկաւոր իրենց, և բաւական է, աշ-
խատենք իմանալ, թէ ինչ պահանջ ունին նոքա, և միայն
լցուցանենք այն: Շատ կարելի է, որ մի ուսուցիչ կեն-
դանաբանութեան համար գտնուի, մի ուսուցիչ միջնագար-
եան պատմութեան համար, մեկը կրօնի, մեկը տեղագրական
արուեստի համար: Եթէ այս ուսուցիչները կարողանան հե-
տաքրքրական դարձնել իրենց դասերը, օգտակար կըլինին
վերջիններս չնայելով նոցա անհամապատասխանութեանը
և պատահականութեանը: Ես չեմ հաւատում, որ կարելի է
տեսականօրէն գիտութիւնների մի ներդաշնակ շարք
ստեղծել, բայց հաւատում եմ, որ իւրաքանչիւր գիտու-
թիւն ազատ աւանդուելով, ներդաշնակ կերպով դարաւում
է իւրաքանչիւր մարդու ունեցած ծանօթութիւնների
շարքի վրայ: Գուցէ առարկեն, թէ ծրագրի այսպիսի պա-
տահական բնաւորութեան պատճառով կարող են դասըն-
թացքի մէջ մտնել անօգուտ, մինչև անգամ վնասակար
գիտութիւններ և որ շատ գիտութիւններ անկարելի կը-
լինի աւանդել, որովհետև աշակերտները նոցա համար
գոհացուցիչ պատրաստութիւն չեն ունենայ: Այս բանին
կըպատասխանեմ առաջին, որ վնասակար և անօգուտ
գիտութիւններ չկան, ում համար էլ ուզում են լինին և
որ մէջտեղ առողջ միտք և աշակերտական պահանջ կայ,
որոնք ազատ ուսուցման ժամանակ չեն թոյլ տայ, անօ-
գուտ կամ վնասակար գիտութիւններ հանդէս գան, եթէ
լինեն էլ այս տեսակ գիտութիւններ: Երկրորդ, որ նա-
խապատրաստած աշակերտներ հարկաւոր են վատ ու-
սուցչին, իսկ լաւ ուսուցչի համար աւելի հեշտ է, որ հան-
րահաչիւ կամ վերլուծական երկրաչափութիւն այն աշա-
կերտների հետ սկսէ, որոնք թուաբանութիւն չգիտեն,
քան թէ այն աշակերտների հետ, որ վատ գիտեն
թուաբանութիւնը. միջնագարեան պատմութիւնն աւելի

հինն անգիր չարած աշակերտներին հեշտ է սովորեցնել։ Չեմ հաւատում մի ուսուցչապետ, որ համալսարանում դիֆերենցիալ, ինտեգրալ կամ ուսանկան քաղաքացիական իրաւունքի պատմութիւն է աւանդում, չկարողանայ տարրական դպրոցում թուաբանութիւն և ուսաց պատմութիւն աւանդել և մի և նոյն ժամանակ լաւ ուսուցչապետ լինի։ Ոչ մի արդիւնք, ոչ մի օգուտ չեմ տեսնում այն բանից, մինչև իսկ հնարաւոր չեմ գտնում, թէ առարկայի մի մասը կարելի է լաւ աւանդել։ Իսկ, որ գլխաւորն է, համոզուած եմ, առաջարկը միշտ կը համապատասխանէ այն պահանջին, թէ գիտութեան իւրաքանչիւր առտիճանի համար պէտք է լինին բաւական թուով և՛ աշակերտներ, և՛ ուսուցիչներ։

Սակայն ինչպէս կրթողը, կ'ասեն ինձ, չցանկանայ իւր դասաւանդութեան միջոցով որոշ դաստիարակչական ազդեցութիւն ունենալ։ Չափազանց բնական է այս ձգտումը, որ կրթողի՝ կրթութիւն գիտութիւն աւանդելու բնական պահանջն է։ Այս պահանջն է միայն, որ կրթողին կարողութիւն է տալիս իւր գործով զբաղելու, շնորհիւ հում է յափշտակման այն առտիճանը, որ անհրաժեշտ է նորան։ Բացասել այս ձգտումն անհնարին է, և ես երբեք չեմ մտածել այս մասին, միայն սորա գոյութիւնն աւելի զօրեղ կերպով ապացոյցանում է ինձ, թէ դասաւանդողութեան ժամանակ ազատութիւնն անհրաժեշտ է։ Չէ կարելի արգելել, որ պատմութիւն սիրող և աւանդող մարդը չաշխատէ հաղորդել իր աշակերտներին այն պատմական հայեացքը, որ ինքն ունի, որ օգտակար և անհրաժեշտ է համարում մարդու զարգացման համար. անկարելի է արգելել, որ նա չաշխատէ աւանդել այն մեթոդը, որ ինքն աւելի լաւ է համարում մատեմատիկական կամ բնագիտական առարկաներն ուսումնասիրելու համար. ընդհանրապէս դաստիարակութեան նպատակի այս նախատեսումը խրախուսում է ուսուցչին։ Սակայն խնդիրն այն է, որ գիտութեան դաստիարակիչ տարրը զօռով չէ կարող հաղորդուել։ Չեմ կարող ընթերցողի ուշադրութիւնը

գոհացուցիչ կերպով այս հանգամանքին դարձնելու Դաստիարակիչ տարրը, ասենք թէ գիտութեան, մատենատիրկայի դաստիարակիչ տարրը, հաղորդուած է այն ժամանակ միայն, երբ ուսուցիչը բուռն կերպով սիրում է և գիտէ իւր առարկան. աշակերտներին այն ժամանակ է միայն հաղորդուած այս սէրը և դաստիարակիչ ազդեցութիւն ունենում նոցա վրայ. իսկ հակառակ դէպքում, այսինքն երբ մի տեղ վճռում են, թէ այս ինչ առարկան դաստիարակիչ ազդեցութիւն ունի, և մեկին պատուիրում են, որ աւանդէ, իսկ ուրիշներին՝ որ լսեն, այս դէպքում դասաւանդութիւնը բոլորովին հակառակ վախճանի է հասնում, այսինքն ոչ միայն գիտականօրէն չէ դաստիարակում, այլ և զգուեցնում է գիտութիւնից։ Ասում են, գիտութիւնը դաստիարակիչ տարր (erziegliches Element) է բովանդակում. այս և՛ ճիշտ է, և՛ սուտ է. եւ այս դրութիւնն է դաստիարակութեան մասին գոյութիւն ունեցող պարագոյքական հայեացքի հիմնական սխալի պատճառը։ Գիտութիւնը գիտութիւն է և ոչինչ չէ բովանդակում. իսկ դաստիարակիչ տարրը կախուած է գիտութիւններն աւանդելուց, այն սիրուց, որ ուսուցիչն ունի իւր գիտութեան նկատմամբ. կախուած է գիտութիւնը սիրով աւանդելուց և ուսուցչի, աշակերտի յարաբերութիւնից։ Եթէ մարդ ցանկանում է գիտութեամբ դաստիարակել աւակերտին, բոլոր սիրէ եւ իմանայ իւր գիտութիւնը, եւ աւակերտները կը սիրեն թէ՛ իրեն, թէ գիտութիւնը. իսկ եթէ մարդ դաստիարակում է աւակերտին, բայց ինքը չէ սիրում գիտութիւնը, ինչքան էլ սիրէ, որ սովորեն, գիտութիւնը դաստիարակիչ ազդեցութիւն չի ունենայ։ Այստեղ ևս կրկին մի չափ, մի փրկութիւն կայ, այն է՝ դարձեալ ազատութիւն շնորհել աշակերտներին ուսուցչին լսելու կամ չլսելու, ընդունելու կամ չընդունելու. նորա դաստիարակիչ ազդեցութիւնը, այսինքն ազատութիւն ունենան իրենք իրենց վճռելու, թէ արդեօք ուսուցիչը գիտէ և սիրում է իւր գիտութիւնը։

Ուրեմն ինչ պէտք է լինի դպրոցը դաստիարակութեանը չխառնուելու գէպըում։

Դպրոցն այն բաղմակողմանի և ամենաբաղմաղան գիտակցական դործունէութիւնը պէտք է լինի, որ մի մարդունենալու է մի ուրիշի համար ծանօթութիւններ (instruction) աւանդելու նպատակով՝ առանց ուղղակի բռնի կերպով կամ քաղաքագիտօրէն ստիպելու, որ ընդունէ այն, ինչ որ մենք ցանկանում ենք։ Մեր հասկացած դպրոցը թերևս այնպիսի դպրոց չլինի, որ գրատախտակներ, նստարաններ, ուսուցչական կամ ուսուցչապետական ամբիօններ ունենայ, նա թերևս լինի տեսարանացոյց (рәкк), թատրոն, մատենադարան, թանգարան, զբոյց, թերևս ամեն տեղ բոլորովին ուրիշ գիտութեան ցանկ (свод), ծրագիր, յօրինուեն (ես միայն իմ փորձը գիտեմ. եստեսա-Պալեանոյի դպրոցն իւր այն առարկաներով, որ ես նկարագրել եմ, կէս տարուայ ընթացքում մասամբ աշակերտների ու նոցա ծնողների պահանջի համաձայն, մասամբ ուսուցիչների ծանօթութիւնների պակասութեան պատճառով կէս տարում բոլորովին փոխուեցաւ և այլ ձև ստացաւ։

Սակայն ինչ կարելի է անել, Միթէ այսպիսով էլ չեն լինի դաւառական ուսումնարաններ, գիմնազիաներ, հոմէական իրաւունքի պատմութեան ամբիօն, իսկ ինչ կը լինի մարդկութեանը, լսում եմ ես թող ուրեմն էլ չլինին, եթէ պէտք չեն աշակերտներին և չենք կարող լաւացնել։ Սակայն չէ որ երեխաները միշտ չեն կարողանայ իմանալ, թէ ինչ է պէտք իրենց, երեխաները սխալում են և այլն և այլն, — լսում եմ ես, ես այսպիսի վէճի մէջ չեմ մտնի։ Այս վէճը մեզ այն հարցին կը հասցնէ, թէ իրաւացի է արդեօք մարդու դատի առաջ մարդու բնութիւնը և այլն։ Ես այս չգիտեմ և այստեղ կանգ չեմ առնի, ես միայն այս եմ տեսնում, եթէ կարող ենք իմանալ, թէ ինչ բան պէտք է սովորեցնենք, այնժամանակ մի խանդարէք ինձ, որ զօռով ուսն երեխաներին ֆրանսերէն, միջնադարեան ցեղաբանութիւն և գողանալու արհեստը սովորեցնեմ։

ես էլ ձեզ պէս բոլորը կ'ապացուցանեմ: Եթէ այդպէս է, էլ գիմնադրիայ, լատիններէն չեն լինի: Իսկ ինչ պէտք է անեմ ես, կրկին ըսում եմ:

Մի վախենա՛ք, լատիններէնն էլ կըմնայ, պերճախօսութիւնն էլ կըմնայ. դեռ մի հարիւր տարի էլ կըմնան և կըմնան միմիայն այն պատճառով, որ դեղը գնուած է, պէտք է խմել (ինչպէս որ ասում էր մի հիւանդ): Դժուար թէ մի դար յետոյ էլ ընդհանուրի սեպհականութիւն դառնայ այն միտքը, որ ես աղօտ, անշնորհք և անհամոզիչ կերպով եմ արտայայտում: Դժուար թէ մի դարից յետոյ վերջանան դեան այս պատրաստի ուսումնական հաստատութիւնները՝ ուսումնարաններ, գիմնադրիաներ, համալսարաններ և սոցա տեղը բռնեն ազատ կերպով հիմնուած հաստատութիւններ՝ հիմունք ունենալով ուսանող սերնդի ազատութիւնը:

ՅԱՌԱՋԱՌԻՄՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ

(Պատասխանում եմ պ. Մարկովին: «Русский Вѣстникъ», 1862 թ., № 5):

Պ. Մարկովը համաձայն չէ կրթութեան մասին մեր ունեցած հայեացքին և այս տարաձայնութեան գլխաւոր կէտերը հետևեալ կերպով է բանաձևում. 1. Մենք ընդունում ենք, որ մի սերունդ իրաւունք ունի խառնուելու միւսին դաստիարակելու գործին: 2. Մենք ընդունում ենք, որ բարձր դասակարգն իրաւունք ունի խառնուելու ժողովրդական կրթութեանը: 3. Մենք համաձայն չենք կրթութեան այն սահմանին, որ տալիս է Եասնաեա Պալեանան: 4. Կարծում ենք, դպրոցները չեն կարող և չպէտք է ազատուեն պատմական պայմանների ազդեցութիւնից: 5. Կարծում ենք, որ մեր ժամանակի դպրոցները չափ աւելի համապատասխան են այժմեան պահանջներին, քան թէ միջնադարեան դպրոցները: 6. Կարծում ենք, որ մեր դաստիարակութիւնը ոչ թէ վնասակար է, այլ օգտակար: 7. Կարծում ենք, դաստիարակութեան այնկա-

տարեալ աղատութիւնը, որ կօմս Տալոսոյն է հասկանում, վնասակար է և անհնարին։ 8. Կարծում ենք վերջապէս, որ եասնաեա Պալեանայի գպրոցի կաղմակերպութիւնը հասկանում է Եասնաեա Պալեանայի խմբագրի համոզումներին («Русск. Вѣст.» 1862 թ., № 5, 186 եր.)։

Նախքան այս կէտերից իւրաքանչիւրին պատասխանելն, աշխատենք գտնել այն հիմնական պատճառը, որի շնորհիւ մեր հայեացքը համաձայն չէ պ. Մարկովի հայեացքին, որ ընդհանուր համակրութիւն է առաջ բերել ինչպէս մանկավարժական, այնպէս և ոչ մանկավարժական հասարակութեան մէջ։

Այս պատճառը մեկ այն է, որ լրութեամբ չենք արտայայտել մեր հայեացքը, որ կ'աշխատենք լրացնել, մեկ էլ այն, որ պ. Մարկովը և առհասարակ հասարակութիւնն անճիշտ և սահմանափակ են հասկացել մեր դրութիւնները, որ և կ'աշխատենք պարզաբանել։ Ակներեւ է, որ անհամաձայնութիւնն առաջանում է տարբեր հասկացողութիւնից և շնորհիւ այս հանգամանքի հէնց կրթութեան սահմանի տարբերութիւնից։ Պ. Մարկովն ասում է. համաձայն չենք կրթութեան այն սահմանին, որ տալիս է եասնաեա Պալեանան։ Սակայն պ. Մարկովը չէ հերքում մեր տուած սահմանը, այլ իւր սահմանն է տալիս։ Գլխաւոր հարցն այս է. կրթութեան սահմաններից որն է ճիշտ, մերը թէ պ. Մարկովինը։ Մենք ասել ենք. մեր համոզմամբ կրթութիւնն ամենաընդհանուր մտով առած, որի մէջ մտնում է եւ դաստիարակութիւնը, մարդու այն գործունէութիւնն է, որի հիմունքն է հաւասարութեան պահանջն ու կրթութեան յառաջադիմութեան անխուփօրէնք և խոստովանում ենք, հասարակութեան մեծամասնութեան ու պ. Մարկովի համար բացատրութեան կարօտ են այս բառերը. պ. Մարկովը խնդրում է, որ ընթերցողն առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնէ սոցաւ Սակայն նախքան այս բացատրութիւններ տալն անհրաժեշտ ենք համարում շեղում անել, թէ ինչու պ. Մարկովը և առհասարակ հասարակութիւնը չեն կամեցել

հասկանալ այս սահմանը և ինչո՞ւ ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել այս սահմանին:

Ակաճ Հեգելի և այն նշանաւոր ասացումքից, թէ «ինչ որ պատմական է, բանական է», գրաւոր և բանաւոր վէճերի ժամանակ, մանաւանդ մեր մէջ, մի չափազանց տարօրինակ մտաւոր հնոց (փոքրէն) է իշխում, որի անունն է պատմական հայեացք: Օրինակի համար մարդ ասում է, իւրաքանչիւր անհատ իրաւունք ունի ազատ լինելու, դատուելու միայն այն օրէնքների հիմամբ, որ նա ինքն իրաւացի է գտնում, իսկ պատմական հայեացքը պատասխանում է, պատմութիւնը մշակում է որոշ պատմական մոմենտ, որ պայմանաւորում է որոշ պատմական օրէնսդրութիւն և այն, թէ ժողովուրդն ինչ պատմական վերաբերմունք է ցոյց տալիս նորան: Մարդ ասում է, հաւատում եմ Աստծուն, պատմական հայեացքը պատասխանում է, որ պատմութիւնը մշակում է կրօնական որոշ հայեացքներ և այն, թէ մարդկութիւնն ինչպէ՞ս է վերաբերւում այս հայեացքներին: Մարդ ասում է, Իլիականը մի հոյակապ վիպական երկ է.—պատմական հայեացքը պատասխանում է, թէ Իլիականը պատմական հասկացողութեան արտայայտութիւն է լսի, որ ունեցել է ժողովուրդը պատմական որոշ մոմենտում: Այս հիմամբ պատմական հայեացքը ոչ միայն չէ վիճում այն մասին, թէ մարդուս անհրաժեշտ է ազատութիւնը, թէ չէ. այն մասին, թէ կոյ Աստուած, թէ չէ. այն մասին, թէ լսւ է Իլիականը, թէ վատ. ոչ միայն ոչինչ չէ անում ցանկալի ազատութեան համար, Աստծու գոյութեանը կամ Իլիականի գեղեցկութեանը համոզելու կամ տարհամոզելու համար,—այլ միայն ցոյց է տալիս մեզ այն տեղը, որ մեր ներքին պահանջն ու ճշմարտութեան կամ գեղեցկութեան սէրը բռնում են պատմութեան մէջ. պատմական հայեացքը միայն ընդունում է, սակայն ընդունում է ոչ թէ անմիջական գիտակցութեան, այլ պատմական բանավարութիւնների ճանապարհով: Մարդ ասում է, սիրում և հաւատում եմ մի բանի,—պատմական հայեացքն ասում է, սիրեցէք ու հաւատացէք և

ձեր սէրն ու հաւատը տեղ կը ճարին իրենց համար մեր պատմական հայեացքի մէջ: Կանցնեն դարեր, և մենք կը գտնենք այն տեղը, որ բռնելու էք պատմութեան մէջ, ոսկայն առաջուց իմացէք, այն, ինչ որ սիրում էք, անպայման գեղեցիկ չէ, և այն, որին հաւատում էք, անպայման ճշմարիտ չէ. ոսկայն զուարճացէք, երեխաներ, ձեր սէրն ու հաւատը տեղ և գործադրութիւն կը գտնեն: Ո՞ր գաղափարն ուզում էք առնենք. բաւական է միայն «պատմական» բառը կրցենք նորան, այս գաղափարն արդէն կը կորցնէ իւր կենսական, իսկական նշանակութիւնը և և կը ստանայ միայն աշխատական, ապարդիւն նշանակութիւն մի որեւէ արհեստական կերպով կապուած պատմական աշխարհայեցողութեան մէջ:

Պ. Մարկովն ասում է, «ընդհանուր նպատակն ամբողջ կեանքի արդիւնքն է, զանազան ոյժերի գործունէութեան վերջնական հետեւանքը: Այս կարելի է տեսնել միայն աւարտի ժամանակ, և այս բանի կարելիք չէ ղգացում: Ուրեմն և մանկավարժութիւնն էլ իրաւունք ունի վախճանական նպատակ չունենալու, իրաւունք ունի ձգտելու իւր ժամանակաւոր և տեղական պայմաններին, որոնք աւելի կեանքի համար նշանակութիւն ունին» (Рыск. Вѣст. № 5, 153 եր.). Նորա կարծիքով մանկավարժութեան համար կրիտերիում որոնելն անօգուտ բան է: Բաւական է գիտենալ, որ պատմական պայմանների մէջ ենք, և արդէն ամեն ինչ լաւ է:

Պ. Մարկովը կատարելապէս իւրացրել է պատմական հայեացքը, նա, ինչպէս և մեր ժամանակի ուսւ մտածող մարդկանց մեծամասնութիւնը, օժտուած է պատմական գաղափարը կեանքի ամեն մի երևոյթին կցելու հմտութեամբ, կարողանում է պատմական իմաստով շատ գիտական և սրամիտ բաներ ասել, իւրաքանչիւր դէպքում լիովին տիրապետում է պատմական բառախաղին: Մեր առաջին յօդուածի մէջ ասուած է եղել, որ կրթութեան հիմունքը հաւասարութեան պահանջն ու կրթութեան յառաջադիմութեան օրէնքն է. թէև այս դրութիւնը

յայտնած է առանց ապացոյցների, բայց երևոյթի պատճառը բացատրում է: Կարելի էր չհամաձայնել և փաստեր պահանջել, սակայն միայն պատմական հայեանքը կարող է կրթութեան նման երևոյթի պատճառը որոնելու կարիքը չզգալ: Պ. Մարկովն ասում է, ցանկալի է, որ ընթերցողը մի առանձին ուշադրութեամբ կանգ առնէ այս բաների վրայ: Սոքա իմ կարծիքով լոկ փուչ, աւելորդ խօսքեր են, որ մթնեցնում են ամենքին հասկանալի իրերի իմաստը: Ի՞նչ գործ ունի այստեղ հաւասարութեան պահանջը, բնագոյր. ինչի համար է յատկապէս այս նախասահմանումը, յառաջագիծութեան անձանօթ օրէնքը, որ մի բան թոյլ չէ տալիս, իսկ մի ուրիշ բան հրամայում է անել, Ո՞վ է ճանաչել կամ ապացուցել այս օրէնքը: Եթէ կոմս Տախտոյի պէս ժխտենք այն, թէ չափահաս սերունդը դատարարակիչ կերպով ազգում է մատաղ սերնդին, այն ժամանակ զրտեղ պէտք է տեսնենք այս տարօրինակ օրէնքը: Մայրը սիրում է երեխային, կամենում է գոհացում տալ նորա կարիքներին և գիտակցաբար, առանց որեւէ խողհրդաւոր պահանջի կարեօր է համարում յարմարել նորա սաղմային վիճակի բանականութեանը, խօսում է նորա հետ ամենահասարակ լեզուով: Նա ոչ միայն չէ ձգտում, որ հաւասարէ իւր օրդուն, որ վերին աստիճանի հակաբնական բան կըլինէր, այլ ընդհակառակը գիտնամբ աշխատում է տալ իւր ծանօթութեան ամբողջ պաշարը: Եւ հենց այս է կրթութեան յառաջագիծութիւնը, որ մի սերունդ բնական կերպով աւանդում է իւր մտաւոր վաստակները միւս սերնդին. մի յառաջագիծութիւն, որ ոչ մի նոր յատուկ օրէնքի կարիք չունի: Իւրաքանչիւր դար իւր կուցը ձգում է ընդհանուր կոյտի մէջ, և ինչքան որ աւելի ենք ապրում, այնքան աւելի է բարձրանում այս կոյտը, այնքան աւելի ենք բարձրանում նորա հետ միասին և մենք: Այս շատ ծեծուած, ողորդուած բան է, և ես երբեք տրդարացի չեմ գտնում այն ձգտումները, որ կամենում են խախտել այս տրամաբանօրէն և պատմականօրէն ակներև ճշմարտութիւնը:

Ահա պատմական հայեացքի մի լաւ օրինակ՝ Բաշտարութիւն ենք որոնում կեանքի ամենանշանաւոր երևոյթի համար. կարծում ենք, գտել ենք այն ընդհանուր օրէնքը, որ երևոյթի հիմունքն է. կարծում ենք, գտել ենք այն իդէալը, որին պէտք է ձգտէ մարդկութիւնը, և մարդկութեան գործունէութեան կրիտերիումը, և ահա պատասխանում են, թէ գոյութիւն ունի մի կոյտ, որ աճում է իւրաքանչիւր դար և որ այս մի շատ ակնեօրէն բան է. Լաւ է, որ աճում է. ինչի համար է աճում, այս հարցերին չեն պատասխանում և զարմանում էլ են, երբ հոգ ենք տա՛ում, որ վճռուեն այս հարցերը:

Մի ուրիշ տեղ պ. Մարկովը մեր խօսքերը շրջափոխելով ասում է. «Իւրաքանչիւր սերունդ խանդարիչ է հանդիսանում նորի զարգանալուն. ինչքան առաջ գնանք, այնքան կ'աւելանայ դիմադրութիւնը, այնքան վատ կը լինի: Մարդ կարծում է, մի տարօրինակ բան է յառաջադիմութիւնը. եթէ չխտահանայինք պատմութեանը և պարտաւորուած լինէինք Եասնաեա Պալեանայի տեսութեանը հաւատալու, թերիս բանից դուրս գար, որ պէտք է հաւատայինք, թէ աշխարհը շարունակ թուլացել է ու թուլացել հազարամեայ դիմադրութիւններից և թէ նորա մահը շատ հեռու չէ, այլ գուռը ծեծում է» (Ibid., 152 եր.):

«Լաւ է յառաջադիմութիւնը»: Ո՛չ, շատ վատ է. ես հենց միայն այս մասին էի խօսում: Ես չեմ հետևում յառաջադիմութեան կրօնին, իսկ հաւատից զատ չկայ մի բան, որ ապացուցանէ յառաջադիմութեան անհրաժեշտութիւնը «Մի՛թէ աշխարհը անընդհատ թուլացել է ու թուլացել»: Հենց միայն այս էի աշխատում ապացուցանել, այն տարբերութեամբ միայն, որ թուլանում է ոչ թէ ամբողջ մարդկութիւնը, այլ նորա այն մասը, որ ենթարկուած է պ. Մարկովի պաշտպանած կրթութեան գործունէութեանը:

Ահա թէ որտեղ է մէջտեղ դալիս պ. Մարկովի պատմական հայեացքն իւր կատարեալ փայլով.

Լ. Ն. Տալսոյ.